

ДО ОДНІЄЇ З КОНЦЕПЦІЙ СОЦІАЛЬНОГО РОЗВИТКУ НОСІЇВ КАТАКОМБНОЇ КУЛЬТУРИ

А. В. Ніколова, Л. А. Черних

Аналізуються деякі аспекти проблеми реконструкції соціальної структури та форми соціальної організації носіїв катакомбної культури Північного Причорномор'я, запропоновані С. Ж. Пустоваловим.

В археології останніх років досить сталою є тенденція зростання інтересу до соціологічного аналізу давніх суспільств та пошуків критеріїв відтворення соціально-політичних інститутів конкретно-історичних організмів за археологічними даними. Прикладом цього є дискусія на сторінках журналу «Российская археология»¹. Цілком зрозуміло, що кожна така спроба викликає неабиякий інтерес. Етнографічні дані та численні археологічні дослідження свідчать, що поховальні комплекси різних археологічних культур відображають соціальні зв'язки та певну суспільну структуру носіїв цих культур. Протягом останніх десятиріч накопичено та розроблено певні теоретичні та методичні засади щодо реконструкції розвитку соціальної організації первісних та ранньокласових суспільств².

Останнім часом питання соціальної структури та форми її організації для носіїв катакомбної культури (спільності?) наполегливо розробляє С. Ж. Пустовалов³. Оскільки ці питання розглядаються дослідником у численних публікаціях, які значною мірою дублюють одна одну, є сенс нагадати основні положення концепції С. Ж. Пустовалова. З появою у Північному Причорномор'ї пам'яток інгульської (азово-дніпровської?) культури та підкоренням її носіями населення півноччю та східних (ранньокатакомбної, донецької, середньодонської, бахмутської та передкавказької) катакомбних культур у вказаному регіоні складається міцний етнополітичний організм примітивного ранньокласового⁴ чи передкласового типу розвитку з ланкою ознак цивілізації⁵. За формою політичної організації це суспільство належить до станово-кастових. Вищу касту у ньому складав інгульський етнос, середню — «східнокатакомбний» (умовно-донецький), нижню — залишки ямних племен. У кожній з цих каст або етносоціальних груп існувало досить значне станове розшарування, більше в інгульській, менше — в інших. Перехід до вищої каст суворо регламентувався й проходив за спеціальними правилами⁶. Теоретичними підвалинами цього, за С. Ж. Пустоваловим, є: по-перше, відокремлення ремесла від сільського господарства, хоча й у початковій формі; по-друге, походження такого суспільства пов'язано з приходом нового населення та завоюванням ним тубільців⁷. Розглянемо логіку міркувань та аргументацію дослідника.

Логічні міркування С. Ж. Пустовалова такі: тривале співіснування різних етнічних груп населення на одній території призводять до того, що кожна етнічна група повинна займати певне місце у соціальній структурі. У цьому випадку, вважає дослідник, панівній етнічній групі притаманна своя станова

градація; соціальна ж верхівка підкореного населення частково знищується, частково інкорпорується до панівної касты. Тому останнім притаманна неповна соціальна структура, що виявляється у зникненні правлячої верстви, тобто скороченні соціальної стратифікації⁸. Слід відзначити, що це логічне припущення є цілком заслугою автора. При цьому, пише С. Ж. Пустовалов, контакти між соціально протилежними етнічними групами повинні бути мінімальними. Якщо ці чинники підтвердяться археологічними даними, то, вказує дослідник, ми можемо констатувати (тут, очевидно, автор виходить з формальної логіки), що виконуються дві перші головні умови, тобто завоювання та відокремлення ремесла від сільського господарства. Бо, як вважає дослідник, станова-кастова система може бути лише у суспільстві, де ремесло відокремилось у самостійну галузь виробництва⁹. Щодо завоювання, то, очевидно, на думку автора, саме поширення певних пам'яток в означеному регіоні є доказом появи якогось населення немирним шляхом.

Таким чином, треба довести, що всі названі вище культури співіснували, а їх носії займали певний щабель в соціальній ієрархії катакомбного суспільства. Саме на цьому й зупинимось. Перше питання стосується співіснування пізньоямної та катакомбної культур. Свого часу С. Ж. Пустовалов та й інші дослідники довели, що за пам'ятками з катакомбним типом могильної споруди стоїть ціла низка окремих культурних явищ — археологічних культур (чи археолого-етнічних типів поховального обряду, за С. Ж. Пустоваловим), які певним чином співвідносяться у часі та просторі. У цій катакомбній спільності виділяється три основних хронологічних періоди, які, в свою чергу, у ряді регіонів розпадаються на дрібніші етапи¹⁰. Майже всіма дослідниками відокремлюються пам'ятки її раннього етапу. Свого часу і С. Ж. Пустовалов доклав чимало зусиль, щоб довести це¹¹. Пам'ятки цього періоду поширені на значній території від Прикубання до Північно-Західного Причорномор'я, вони мають певну локальну специфіку, пов'язану з впливом попередніх культурних явищ¹². За підрахунками С. Н. Братченка, до цього періоду належить досить значна частина катакомбних поховань від Тамані до Дніпра (33—37%)¹³. Зауважимо, що лише за пам'ятками цього періоду відзначається їх зв'язок з пізніми пам'ятками ямної культури. Численні стратиграфічні дані свідчать про стале передування ямних пам'яток ранньокатакомбним. Про співіснування, що дуже важливо, пізньоямних та ранньокатакомбних пам'яток можна говорити, лише їх протиставляючи. На сьогоднішній день можна впевнено констатувати, що у кожному окремому регіоні після появи ранньокатакомбних, ямні пам'ятки зникають. Причому початок цього процесу на окремих територіях, певно, не збігається. Численні паралелі у поховальному обряді пізньоямних та ранньокатакомбних поховань та супроводжуючому реманенті свідчать про певні стосунки між їх носіями.

Щодо пояснення цих зв'язків, то вони цілком пов'язані з одного боку, зі змінами, що спостерігаються на заключному етапі розвитку ямної культури у всьому регіоні її поширення¹⁴, з іншого, з проблемою походження ранньокатакомбних пам'яток. Остання, як відомо, має значну історіографію і розвивалась у двох протилежних напрямках: міграційної та автохтонної гіпотез походження культури. Не будемо наводити всі конкуруючі думки, лише підкреслимо, що й дослідники, які дотримуються еволюційного шляху розвитку ямних пам'яток у ранньокатакомбні, відзначають певний вплив інокультурних традицій південного походження. Причому цей процес супроводжувався цілою низкою досить кардинальних змін у релігійно-міфологічній системі, що виявилось не тільки у поховальному обряді (поява катакомб, зміна положення небіжчика, виразний культ вогню, жертвна їжа тощо), а й у зміні орнаменталістики кераміки, прикрас (композиції) тощо¹⁵. Дві лінії у розвитку ранньокатакомбних пам'яток простежуються на Нижньому Дону, Сіверському Дінці, Північно-Східному Приазов'ї та на р. Молочній¹⁶. Певні матеріали щодо появи нового населення у цей час на Україні дають палеоантропологічні дані¹⁷. Та незважаючи на те, що цю проблему остаточно не вирішено, очевидно, що цей процес йшов протягом певного часу, по закінченні якого сформувалося нове культурне явище — ранньокатакомбні пам'ятки. Початок та кінець цього перехідного періоду досить чітко фіксується такими категоріями

матеріалу як рогові молоточкоподібні шпильки, металеві речі раннього етапу північнокавказької культури¹⁸. На досить короткочасне існування шпильок вказують всі дослідники. Додамо, що, за підрахунками Л. Г. Ковальнової, на території України 75% цих речей знайдено саме у пізньоямних похованнях¹⁹.

Таким чином, можна досить впевнено стверджувати, що незалежно від того, як буде вирішено проблему походження ранньокатакомбних пам'яток, з їх поширенням зникає ямна культура як певний культурний феномен. У цьому плані не зовсім зрозуміло, звідки С. Ж. Пустовалов взяв цифру, яку наведено при його демографічних підрахунках, про 40% пізньоямних поховань, що співіснували з катакомбними (ранніми чи пізніми?)²⁰. Проведена нами хронологічна класифікація ямних пам'яток степової України на статистично репрезентативній виборці (понад 2 тис. поховань), свідчить, що до найпізнішого хронологічного періоду культури, для якого дійсно простежуються паралелі з ранньокатакомбними пам'ятками, можна віднести не більше 25% поховань²¹.

Щодо питання, які ж стосунки розвивалися між носіями ямної та ранньокатакомбної культури, то тут поки що можна тільки гадати, причому залежно від того, яку з гіпотез походження ранньокатакомбних пам'яток ми приймемо. Якщо приймаємо думку про поступовий процес трансформування ямної культури у ранньокатакомбну, то це одна справа, якщо версію так званих «культтресгерів», то цей процес міг мати зовсім іншу форму. Залежно від цього й може вирішуватися питання про місце тубільного населення в новому суспільстві, що стоїть за ранньокатакомбними пам'ятками.

За С. Ж. Пустоваловим, серед ранньокатакомбних поховань виділяються три соціальні прошарки²². Свої зауваження щодо самої методики їх виявлення та інтерпретації висловимо далі, зараз тільки відзначимо, що таку ж структуру для нечисельної групи пам'яток ямної культури Поінгулля реконструюють Н. Д. Довженко та М. О. Ричков²³. Тут слід зауважити, що С. Ж. Пустовалов у багатьох випадках дуже довільно поводить з роботами своїх колег, знаходячи в них підтвердження власним міркуванням, яких в цих працях або зовсім немає, або ж вони мають протилежний зміст. Це стосується і вказаної публікації, в якій зовсім немає даних проте, що «пізньоямні могили належать представникам виключно нижчих прошарків ямного суспільства»²⁴. Отож ніякої утятої соціальної структури для ямного населення не маємо.

Наступне питання пов'язане з проблемою співіснування різних груп населення з катакомбним звичаєм поховання. Тут ми знову наштовхуємось на проблеми генезису кожної з них. На зміну ранньокатакомбним пам'яткам з'являється кілька нових груп: донецькі, середньодонські та інгульські (чи азово-дніпровські), які, у свою чергу, змінюються бахмутськими та маницькими²⁵. Всі вони, за винятком інгульських, С. Ж. Пустоваловим розглядаються як умовно донецькі²⁶. Та кожна з них має своєрідні риси не тільки за поховальним обрядом (форма і розміри могильних споруд, їх влаштування), а й за інвентарем, особливо керамікою²⁷. Перші три культури дослідниками розглядаються як одночасні. За С. Ж. Пустоваловим, інгульські пам'ятки мають бути синхронними ранньокатакомбним, а через них і пізньоямним²⁸. Та ніяких підстав для цього припущення нема. Посилання С. Ж. Пустовалова на працю М. О. Чмихова та І. Т. Чернякова в цьому випадку недоречно. Ці дослідники також виділяють три періоди в розвитку катакомбної спільності, ранній з яких збігається з загальним ранньокатакомбним періодом. Наведений дослідниками приклад поховання у «псевдокатакомбі» (дві поєднані ями?), що нібито синхронні пізньоямним, нічого кардинально не змінює. Пізніше поховання у звичайній катакомбі належить до ранньокатакомбного часу²⁹. Самі ж дослідники відзначають зв'язки інгульських пам'яток з середньодніпровською та фат'янівською культурами, що простежуються за інвентарем³⁰. Аналогічна ситуація простежується і в Орельсько-Самарському межиріччі, всупереч міркуванням С. Ж. Пустовалова³¹. Є. Л. Фещенко відносить появу пам'яток інгульської культури, що змінює ранньокатакомбну в цьому регіоні до середнього етапу³². Посилання на працю Т. Сулімірського, яка має тепер лише історіографічний інтерес, є навряд чи вдалим³³.

Стосовно датування різних типів озброєння носіїв інгульської та інших катакомбних груп, то спростування дат всіх наведених дослідником категорій займе чимало місця, тому ми зупинимося на датуванні металевих сокир як найважливішому. Лише додамо, що й датування інших категорій зроблено дослідником на тому ж рівні. За С. Ж. Пустоваловим та В. І. Клочко, з другої половини IV тис. до н. е. налагоджуються зв'язки півдня України з Балканами та Анатолією і саме в межах цих зв'язків знаходиться вирішення проблем походження як металевих сокир катакомбного часу, так і самої катакомбної культури (якої?)³⁴. Як приклад цього, дослідники наводять сокири типу «Бан'ябюк», ливарні форми для яких знайдено, на їх думку, у відомих енеолітичних «постмаріупольських» похованнях на Дніпропетровщині.

Дійсно, процес еволюції технологічних засобів виробництва провушних сокир йшов від відливання їх у ливарних формах, відкритих з «черевця» (чи спинки), до відливання їх у закритих формах (через литник у спинку, провух тощо), а еволюція їх морфологічних типів відбувалась у напрямку від простих форм з трапецієвидним чи прямокутним клином до більш подовжених з вигнутим клином тощо, що доведено роботами Є. М. Черниха та С. М. Кореневського³⁵. Засіб лиття сокир у відкриті ливарні форми з «черевця» існував досить тривалий час — від енеоліту до доби середньої бронзи. Причому, протягом цього періоду, в різних регіонах Циркумпонтійської металургійної провінції (ЦМП) в таких формах відливалися сокири різних модифікацій. Знахідки ливарних форм відомі, крім Балкан та Причорномор'я, і в інших регіонах ЦМП у пам'ятках енеоліту-ранньої бронзи. Серед знахідок провушних сокир Північного Причорномор'я, відлитих у відкриті з «черевця» ливарні форми, виділяються різні морфологічні типи: сокири, що наближаються до 1, 2, 3 майкопських груп; сокири, близькі до типів «Бан'ябюк» та «Московське». С. М. Кореневський передбачає, що кожен з них міг вироблятися племенами Північного Причорномор'я. Серед знахідок сокир, відлитих у відкриті ливарні форми, у Північному Причорномор'ї найбільш ранніми є ті, що наближаються до 1 майкопської групи, а найпізнішими — близькі до типу «Московське»³⁶.

Зіставлення ж ливарних форм з конкретним типом сокир, відлитих у відкриті форми, є дуже складним питанням. Тому більшість дослідників підходять до нього дуже обережно. Дискусійність цього питання відображено в літературі. І. Ф. Ковальова досить аргументовано зіставляє ливарні форми з енеолітичних «постмаріупольських» поховань з формами куро-аракського осередку ЦМП та сокирами 1 майкопської групи³⁷. Це, на наш погляд, є цілком вірним, якщо зіставити параметри та конфігурацію негативів, та їх навряд чи можна співвідносити з сокирами типу «Бан'ябюк». Сама І. Ф. Ковальова відносить знахідки цих форм до пізнього періоду «постмаріупольської» культури і датує їх третьою чвертю — серединою III тис. до н. е.³⁸. Що стосується сокир «бан'ябюцького» типу, то С. М. Кореневський, відзначаючи їх знахідки у складі відкритих комплексів, вказує саме на проблематичність встановлення періоду їх існування та припускає їх можливий зв'язок з ямною, полтавкинською та катакомбною культурами, і датує їх загалом першою половиною II тис. до н. е.³⁹. Та нова знахідка сокири, близької до цього типу, у похованні пізньоямної культури поблизу с. Підлісся на Київщині (розкопки О. Солтиса), дозволяє значно поточнити це питання. Додамо, що з цим типом сокир також можна зіставити сокиру з пізньоямного поховання поблизу х. Гречаники⁴⁰. Яке відношення вказані енеолітичні ливарні форми та сокири типу «Бан'ябюк» мають до катакомбної культури (спільності), зовсім не зрозуміло.

З приводу ливарної форми з ранньокатакомбного поховання поблизу с. Пришиб, а також, ще, мабуть, невідомої дослідникам форми з також ранньокатакомбного поховання поблизу с. Красновка (Крим), то ці знахідки лише свідчать, що у Північному Причорномор'ї техніка відливання провушних сокир у відкриті з «черевця» форми існувала від епохи енеоліту до ранньої бронзи. Яке відношення до цього питання мають ливарні форми з Езеро VI-IV та його синхронізація з Троєю (2800—2500 рр. до н. е.), знову ж незрозуміло⁴¹.

Що стосується сокир «колонтаївського» та «костромського» типів, які С. Ж. Пустовалов та В. І. Клочко зіставляють відповідно з донецькими та інгульськими пам'ятками⁴², то слід зауважити, що більшість цих сокир знайдено або у складі скарбів, або ж як випадкові, причому регіони їх поширення збігаються. Це Нижнє Подніпров'я, верхів'я Сіверського Дінця та Середнього Дону. Знахідки сокир «колонтаївського» типу та їх ливарних форм у похованнях катакомбної та полтавкинської культур підтверджують думку С. М. Кореневського та Є. М. Черниха, що вони вироблялися носіями цих культур. Пізніше С. М. Кореневський висловив думку, що сокири близькі до колонтаївських, виготовлялися і в гірських районах Центрального Кавказу, що підтверджується знахідкою ливарної форми поблизу с. Билим⁴³. Таким чином, дані свідчать, що подібні сокири поширені у межах певного часу та на значній території, і тому не можуть бути притаманними виключно донецькій культурі.

На відміну від сокир «колонтаївського» типу, сокири «костромського» пов'язані зі знахідками виключно відкритих комплексів, тому їх культурно-хронологічну атрибуцію ще не з'ясовано остаточно. На це вказує С. М. Кореневський, який співвідносить їх з колом культур середньої бронзи (пізньокатакомбних чи КБК). Тому посилення дослідників на С. М. Кореневського, яким нібито доведена атрибуція сокир «костромського» типу, як притаманних виключно носіям інгульської культури, не відповідає дійсності⁴⁴. Сукупні знахідки сокир обох типів у складі скарбів Скакун та Колонтаївка не можуть бути аргументами на користь їх тривалого співіснування. Скарби, як відомо, відбивають тривале накопичення, час їх визначається за найранішим та найпізнішим предметами у їх складі⁴⁵. Тим більше, що ці скарби є набором лому: речі з ливарним браком, зламані та їх уламки⁴⁶. У складі інших скарбів — Олександрівського, Рибаківського та Костромського, де є сокири лише «костромського» типу, знаходилися речі, що належать до кінця середньобронзового та пізньобронзового часу: тесла костромського типу, браслети гінчинського типу, серпи, що в цілому співвідносяться з періодом існування культури багатопружкової кераміки⁴⁷. Таким чином, це підтверджує думку Є. М. Черниха про більш пізній час існування сокир «костромського» типу, ніж «колонтаївського»⁴⁸. Все сказане ставить під сумнів головний висновок С. Ж. Пустовалова про одночасність появи в Північному Причорномор'ї «східнокатакомбного» та інгульського населення і датування цієї події серединою III тис. до н. е.⁴⁹

Таким чином, можна констатувати, що на сьогоднішній день у нас немає ніяких підстав синхронізувати ранньокатакомбні, а тим більше пізньоамні пам'ятки з інгульськими. Їх далекі нащадки могли брати участь у формуванні останньої, та це вже зовсім інше питання, яке, до речі, потребує спеціального дослідження. Відповідно поява у ямних та ранньокатакомбних могилах візків та їх частин, моделювання черепів, тощо, не може бути пов'язана з пам'ятками інгульської культури⁵⁰, а мала зворотній характер. З цього випливає, що перше припущення С. Ж. Пустовалова зовсім не відповідає реальності.

Підсумуємо факти. На рівні сучасних знань, у межах другого катакомбного періоду, можна говорити лише про співіснування донецьких, інгульських, середньодонських, бахмутських та маницьких пам'яток. Та в територіальному плані ці групи поширено не однаково, і вони мають відносно чіткі кордони⁵¹.

Розглянемо питання соціальної структури носіїв катакомбних культур, як його розв'язує С. Ж. Пустовалов. По-перше, зробимо кілька зауважень щодо методики соціологічного аналізу. Перше, що впадає в очі, це невилітливо та слабо мотивована відмова дослідника від аксіоматичного положення соціологічних досліджень, добре йому знайомого⁵²: аналіз пам'яток повинен здійснюватися в межах одного хронологічного відрізка та стічного типу. Це тим більше не зрозуміло, бо попереднє дослідження С. Ж. Пустовалова показало наявність кількох типів поховального обряду катакомбної спільності на Україні, хронологічні межі яких не збігаються. З цього приводу В. С. Ольховський слушно зауважує, що при соціологічному аналізі структури давнього суспільства треба зважати на можливість діахронного переосмислення со-

ціального значення окремих елементів поховальних комплексів. Реалізувати це можливо лише шляхом зменшення хронологічного діапазону пам'яток, розподілу їх на максимально можливу кількість хронологічних груп з наступним їх дослідженням окремо та зіставленням результатів⁵³. Тим паче це стосується окремих етнічних груп, коли їх специфічні риси можна сприйняти за соціально значущі і навпаки. До речі, якщо зіставити розміри поховальних споруд та «багатство» трьох груп (ранньокатакомбних, донецьких та бахмутських, об'єднаних С. Ж. Пустоваловим у єдиний масив), що змінюють одна одну, то їх «стандартні» поховання будуть досить помітно відрізнятися. Так, згідно спостережень О. М. Смирнова, для ранніх катакомбних пам'яток Сіверського Дінця похованням «лідерів» притаманні великі могильні споруди, що супроводжуються насипом чи досипкою і які надійно пов'язуються з цінним інвентарем, особливо із знахідками бронзових ножів. Для пізньодонецьких пам'яток, коли споруда курганів стає рідкістю, значно розширюється асортимент речей, до якого включаються кам'яні сокири, крем'яні вістря до стріл, булави тощо⁵⁴. У свою чергу для бахмутських поховань фіксуються значні зміни у розмірах могил, кількісному та якісному наборі інвентаря, який в основному представлено горщиками та прикрасами⁵⁵.

По-друге, як вельми негативну рису праць С. Ж. Пустовалова слід відзначити повну закодованість інформації. Мається на увазі майже повна відсутність кількісних показників ознак пам'яток. Якщо хоч якісь загальні дані про інгульські пам'ятки є у таблицях, то про умовно донецькі їх немає зовсім⁵⁶. Ми маємо лише кінцевий результат. Та цього замало, бо для всіх фахівців саме наочність та можливість перевірки міркувань та висновків є одним з головних чинників.

З цим пов'язано і питання щодо репрезентативності виборок, від рівня якої залежить і рівень вірогідності одержаних результатів, і їх інтерпретація. На цей момент вже неодноразово зверталась увага, зокрема і на хибі самої методики подання даних⁵⁷. Так, ми спробували з'ясувати, яка ж кількість поховань кожної з культурних груп увійшла до 272 поховань умовно донецького масиву, взятого С. Ж. Пустоваловим для аналізу⁵⁸. З'ясувалося, що якщо з 272* поховань відняти 152⁵⁹ поховання з регіону Дон-Дінець, то для території Подніпров'я, Молочної, Криму, Поінгулля та Запоріжжя маємо 120 поховань. Скільки сюди потрапляє ранньокатакомбних, скільки інших — невідомо. Спираючись на підрахунки С. Н. Братченка про показник ранньокатакомбних пам'яток, візьмемо мінімальну цифру у 25%, що дає нам кількість 30 ранньокатакомбних поховань, причому ця цифра, мабуть, є заниженою від реальної принаймні удвічі. Таким чином, з'ясується, що для аналізу соціальної структури пізніх, умовно донецьких пам'яток С. Ж. Пустоваловим взято не більш як 90 поховань (вірогідно, значно менше), що в середньому становить до 30 (15%) поховань в окремому чималому регіоні. Очевидно, що ці цифри говорять самі за себе.

До речі, такі малі кількісні показники присутності умовно донецьких пам'яток, особливо пізніх, збігаються з даними Г. Л. Євдокимова, за яким поховань донецької культури у Північному Причорномор'ї майже немає і що вплив її відчувається лише в кераміці⁶⁰. На незначну кількість поховань донецької культури у межах Східного Приазов'я вказує С. М. Санжаров, тут присутня значна кількість поховань бахмутської культури, що співіснує з інгульською⁶¹. Ю. Я. Рассмакін вказує лише на поодинокі поховання донецької, бахмутської та передкавказької культур на р. Молочній⁶². В Орельсько-Самарському межиріччі є незначна кількість донецьких пам'яток, що займають відносно чітку територію⁶³.

Постає питання, чи є вибірка з 120 поховань, хронологічно та культурно різних, зібраних зі значної території, достатньою, щоб робити ґрунтовні висновки стосовно соціальної структури носіїв цих культурних груп та реконструювати певні суспільно-історичні явища?

* У деяких інших працях С. Ж. Пустовалова фігурує 521 умовно донецьке поховання, та звірка наведених таблиць показала їх повну тотожність. Очевидно, у тексті цих публікацій припущена помилка.

Звернемося до реконструкції С. Ж. Пустоваловим соціальної структури носіїв інгульської групи. Взявши за основу розміри поховальних камер, дослідник поділив масив з 413 поховань на 11 груп, які порівняв за відомою методикою В. Ф. Генінга⁶⁴. Це дало змогу об'єднати їх в три групи. Вкажемо, що згідно наведеної С. Ж. Пустоваловим таблиці взаємозв'язку довжини та ширини камер, розбити цей масив на три групи можна і простішим способом, що не потребує великих обчислень. Згідно з цими даними⁶⁵, 27,8% кістяків лежало у камерах розмірами 1,21—1,6×2,01—2,4 м; 35% — розмірами 0,8—1,6×2,01—2,4 м; 42,6% — в камерах розмірами 1,21—1,6×1,6—2,4 м; а 67,2% — розмірами 0,8—1,6×1,61—2,4 м. Тобто «стандартна» камера інгульського поховання має розміри 0,8—1,6×1,61—2,4 м. Інші камери поховань мають певні відхилення в той чи інший бік (графічно це можна зробити швидше та наочніше). Порівняємо отримані дані з даними С. Ж. Пустовалова, який провів довгу процедуру порівняння 11 груп за всіма ознаками, а потім їх об'єднав у 3 групи, де «рядове населення» налічує 74,1% з розмірами камер 0,8—1,6×2,01—2,4 м⁶⁶. До речі, ці дані не збігаються з висновком іншої праці дослідника, що середня площа камери інгульської культури не перевищує 1,4х 2,0 м⁶⁷, і на яку, на жаль, посилаються інші фахівці. Можливо, саме цей момент насторожує В. С. Ольховського, який вказує на певну хибність цієї методики⁶⁸. Додамо, що викликає великий сумнів виділення С. Ж. Пустоваловим нижчої ланки суспільної ієрархії в інгульській групі поховань, так званих «неповноправних». До цієї групи, з одного боку, залучено поховання, де розміри камер не відомі, але є інвентар (зброя, знаряддя праці, кераміка тощо); з іншого, входять поховання, в яких довжина камер дорівнює 1,6 м, що для кістяка дорослої людини у випростаному стані, здається замалим, тим більш, що у похованнях знайдено кераміку⁶⁹. За антропологічними даними середній зріст чоловіків інгульської групи складає 168,5—174,5 см, а жінок — 155,9—160,7 см⁷⁰. А згідно порівняння чоловічих та жіночих поховань, саме довжина камер 1,6 м притаманна останнім («неповноправне населення»?)⁷¹. Таким чином, маємо не три, а лише дві групи. Досить чітко відокремлюється одна нечисленна група поховань (12), яка має значні розміри камер та відносно «багатство» інвентаря. Всі інші вісім груп мають між собою тісний зв'язок (наприклад, передостання від 82,5% до 88% з шістьма іншими, а з останньою лише 68,5%) і мають бути включеними до однієї соціальної групи⁷². Як пише В. С. Ольховський, виникає питання: чи дійсно виявлені групи ознак відображають конкретну соціальну структуру, та, якщо так, то як точно?⁷³ Досить зрозуміло, що виявляється не соціальна структура, а певна кількість більш чи менш повних «ідеальних» моделей, які ранжируються за багатством та витратами праці. При цьому дуже логічним виглядає співвідношення «бідних» з представниками нижчих прошарків, а «багатих» та трудомістких — вищих, що й свідчить про соціальну неоднорідність. Та чи тільки соціальний чинник є причиною виникнення цих моделей? Бо вони несуть не лише суто соціальні ознаки, а й ті, що належать до інших сфер життя. Можливо, цим і пояснюється «криккість» деяких моделей (соціальних груп). У разі підвищення чи зниження заданого ступеня схожості вони чи розбиваються, чи зливаються.

Певною мірою ці моделі можуть маркувати різні соціальні групи. Та без спеціальної корекції ототожнювати систему отриманих груп з соціальною структурою не можна. Вони швидше виступають орієнтиром, що потребує подальшого аналізу та верифікації⁷⁴. На значну роль ідеологічного чинника при формуванні «багатих» комплексів вже зверталася увага. Згідно з думкою О. В. Антонової та Д. С. Раєвського, присутність в межах однієї археологічної культури поховальних комплексів, що різняться за ступенем «багатства інвентаря», ще не є свідченням ні економічного, ні політичного панування тих соціальних верств, представникам яких належать найбільш «заможні» поховання. У соціально-економічному плані цей факт є лише свідченням, що суспільство досягло вже того рівня, коли воно могло виділити певну долю суспільного продукту на утримання людей, що виконували адміністративно-організаційні, релігійні та інші функції⁷⁵.

Дуже симптоматично, що у носіїв археологічних культур, що зближують-

ся з інгульською стадіально чи хронологічно, фахівці виділяють по декілька соціальних груп. Це згадані пізньоаямні пам'ятки. О. Г. Колесниковим у пізньотрипільському суспільстві виділено три групи поховань: «дуже багаті», «багаті» та «рядові». До речі, за якісним складом інвентаря ці групи майже не відрізняються від інгульських⁷⁶. Шість груп за «заможністю» поховань для середньодніпровської культури виділяє М. М. Бондар, чотири групи поховань у фат'янівській культурі — Д. О. Крайнов тощо⁷⁷.

Таким чином, хоча дослідження С. Ж. Пустовалова і свідчать про певну майнову та соціальну диференційованість носіїв інгульської культури, межі між цими групами досить нечіткі та розпливчасті. Що стосується «заможності» найвищого прошарку носіїв інгульської культури, то треба не забувати дуже відносний її характер. Недарма, до розкопок досить виразного могильника поблизу с. Виноградне, Жовтневе, Заможне на р. Молочній, дослідниками відзначалась певна бідність (особливо на метал) поховального інвентаря цих пам'яток, особливо порівняно з донецькими⁷⁸.

Стосовно виділення С. Ж. Пустоваловим Молочанського суперцентру, то жодною мірою не сумніваючись у неординарності відкритих тут поховань з яскраво відображеними рисами соціальної значущості похованих у них, певні сумніви викликає дуже значний відсоток поховань знаті у цьому регіоні (45,5%), отриманий на виборці з 77 поховань⁷⁹. Очевидно, що у даному випадку маємо яскравий приклад порушення головних правил формування виборки, її явно не випадковий характер.

Як відомо, методи математичної статистики передбачають саме випадковий характер вибірки, а також її однорідність, бо тільки тоді вона може відображати генеральну сукупність. В археології ми маємо справу з так званими «природними» виборками, що потребують наближення їх до випадкових. Це можливо лише шляхом усунення усіх суб'єктивних чинників (зокрема, і навмисний відбір даних), що може бути досягнуто лише її значним розширенням⁸⁰. На користь цього припущення свідчать дані, наведені у статті В. В. Отроценка та С. Ж. Пустовалова, які, підкреслюючи видатне місце вказаного могильника, відзначають, що після відкриття тут поховань «знаті», лише ще два аналогічні поховання на 100 бідних було знайдено в інші роки⁸¹. Близький за соціальною вагою, але менш виразний інгульський могильник розкопано у верхів'ях Інгульця⁸². Аналогічні могильники донецької та середньодонської культур знайдено у Волго-Донському межиріччі⁸³.

Що стосується питань соціальної структури носіїв «умовно донецької групи», в тому числі і питання зникнення їх «знаті», то доки не будуть з'ясовані підняті нами проблеми, тобто їх соціологічний аналіз не буде проведено з урахуванням хронологічних та культурних чинників, то вони лишаються відкритими. До речі, якщо й припустити співіснування ранньокатакомбних та якихось ранніх інгульських пам'яток, то перші не можна розглядати разом з похованнями часу Молочанського могильника, бо останні мають досить чітке хронологічне місце згідно знайдених там бронзових ножів 2 привольненського типу⁸⁴. Або ж С. Ж. Пустовалову треба довести, що пізньоаямні та ранньокатакомбні пам'ятки доживають саме до цього часу. Якщо ж співставити інгульські пам'ятки з пам'ятками донецької культури того ж часу, то, згідно з даними О. М. Смирнова, у басейні Сіверського Дінця їм притаманний акцент на предмети озброєння⁸⁵. З'являються поховання «майстрів-стрілочників», а знахідки вістер стріл стають частішими, з'являються кам'яні бойові сокири-молоти, булави тощо. Причому більшість цих речей знайдено саме у похованнях західної частини арсалу донецької культури. Характеризуючи її пізній період, О. М. Смирнов відзначає, що активізація культуротворчих процесів обумовила поруч з міграційним рухом, другу його рису — збільшення мілітаризації степу. Якщо до цього часу знахідки зброї були поодинокими, то тепер вони стають нормою. Всі поховання Донеччини з кам'яними сокирами належать саме до цього часу⁸⁶. У цьому аспекті досить дивним здається твердження С. Ж. Пустовалова про збільшення неможливості носіїв донецької культури, та їх залежність від носіїв інгульського етно-політичного об'єднання⁸⁷. Інша річ, що відбувалося у цьому регіоні після зникнення донецьких пам'яток і яку роль відіграли носії інгульської та інших культур у цьому процесі.

Таким чином, висновок С. Ж. Пустовалова, що у Північному Причорномор'ї на основі носіїв інгульської культури утворився єдиний етнополітичний організм, що мав вигляд чіткого ієрархічного суспільства, де «умовно донецьке» та пізньоямне населення займали послідовно все нижчі шабелі соціальної ієрархії, є суто гіпотетичним міркуванням автора. Ще треба довести, беручи до уваги всі наведені факти. У жодній праці С. Ж. Пустовалова нам не вдалося знайти, до чого ж зводиться «низьке» положення носіїв пізньоямної та інших катакомбних груп, та на якій підставі робиться це припущення, окрім нами спростованих.

Ще кілька слів до проблем становлення ремесла, наявності територіального розподілу праці та існування «центрів металообробки» у носіїв катакомбних культур Північного Причорномор'я⁸⁸. Вивчення суспільно-економічних форм виробництва та генезис ремесла за археологічними джерелами — це дуже складна проблема, що потребує комплексного підходу до вивчення джерел і пов'язана з характеристикою як техніко-технологічних, так і соціально-економічних умов виробничої діяльності. Поховання, в яких присутні знаряддя виробництва, навряд чи можуть бути головним, а тим більше єдиним чинником для визначення суспільно-економічних форм виробничої діяльності. Це джерело не дозволяє одностороннього тлумачення «професійної» належності похованих, рівня спеціалізації та економічної форми виробництва. Дискусійність цих питань при вивченні поховальних комплексів з виробничим інвентарем, причому вже на рівні інтерпретації їх функціональної специфіки, досить яскраво відображено в літературі⁸⁹. Та зважаючи на головні риси стадіального розвитку суспільств доби енеоліту-бронзи можна стверджувати, що общинний засіб життєдіяльності, дія чинників родових зв'язків та соціальних нормативів, а також обмежені техніко-технологічні можливості мідно-бронзового виробництва не дозволяли розвинути ні соціальної, ні економічної самостійності майстрів-спеціалістів. Тому про відділення ремесла від інших галузей виробництва у цих суспільствах йтися не може. Для катакомбної спільноти за поховальними пам'ятками не простежується будь-якої територіальної локалізації типів масових знахідок металевих речей. Можна лише відзначити тенденцію кількісного переважання цих знахідок у похованнях Донецько-Луганського регіону. За матеріалами поселень, скарбів, випадкових знахідок кількісно виділяються райони Нижнього та Середнього Подніпров'я, верхів'я Сіверського Дінця та Середнього Дону. Відзначена картина не дозволяє простежити специфіку металургійної продукції за типами та категоріями виробів будь-яких «осередків» виробництва з точки зору методологічних засад, сформульованих Є. М. Чернихом⁹⁰. Уявляється, що виробництво значною мірою було детерміновано процесом розподілу/обміну та практичного застосування продукції, що значною мірою ускладнює деталізацію осередків виробництва в межах конкретних археологічних культур даного регіону.

Взагалі після знайомства з роботами С. Ж. Пустовалова складається враження, що ми маємо справу з випадком, коли дослідник, незважаючи на всі суперечності та логічні перепони, бачить та знаходить у матеріалі тільки те, що хоче там побачити, і, пропонуючи свою концепцію, обмежується лише власним баченням предмету, не беручи до уваги ні джерелознавчий аспект проблеми, ні інші варіанти інтерпретації. Цей момент можна було б віднести до розряду казусів, якби такий підхід не тиражувався ним в багатьох працях. І це дуже сумно...

Примітки

¹ РА.— 1993.— № 1.— С. 76—112; РА.— 1995.— № 2.— С. 84—122.

² Массон В. М. Экономика и социальный строй древних обществ (в свете данных археологии).— Л., 1976.— 191 с.; Буянтян Е. П. Методика социальной реконструкции по данным рядовых скифских могильников // Теория и методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 136—184; Добродобский А. О. О причинах социологической реконструкции по данным погребального обряда // Теория и методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 53—68 та ін.

³ Пустовалов С. Ж. Социальная организация и половозрастные характеристики «позднекатакомбного» населения Северного Причерноморья // Проблемы археологических исследований на Украине: Тез. докл. XX конф. ИА АН УССР.— К., 1989.— С. 186,187; Пустовалов С. Ж. Об общественном положении катакомбных мастеров-ремесленников // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца.— Тез. докл. конф.— Луганск, 1990.— С. 97—99; Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза в катакомбном обществе Северного Причерноморья // Проблемы изучения катакомбной культурно-исторической общности: Тез. докл. всесоюз. семинара.— Запорожье, 1990.— С. 78—81; Пустовалов С. Ж. Некоторые проблемы реконструкции социального строя «катакомбного общества» Северного Причерноморья // Проблемы археологии Северного Причерноморья.— Херсон, 1991.— С. 48—51; Пустовалов С. Ж. До реконструкції соціального організму за матеріалами катакомбних пам'яток Північного Причорномор'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 104—122; Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая и социальная характеристика катакомбного населения Северного Причерноморья (по материалам погребального обряда).— К., 1992.— Препр.— 44 с.; Пустовалов С. Ж. О возможности реконструкции сословно-кастовой системы по археологическим материалам // Древности степного Причерноморья и Крыма.— Запорожье, 1995.— Вып. V.— С. 21—32; Pustovalov S. J. Economy and social organization of Northern Pontic Steppe-forest-steppe pastoral populations // Baltic-Pontic Studies, 1994.— Vol. 2.— P. 86—134 та інші.

⁴ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 81.

⁵ Пустовалов С. Ж. Некоторые проблемы...— С. 50.

⁶ Ключко В. І., Пустовалов С. Ж. До реконструкції озброєння та військової справи катакомбного суспільства Північного Причорномор'я // Праці центру пам'ятокознавства.— К., 1992.— Вип. 1.— С. 119.

⁷ Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 24.

⁸ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 79; Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 24.

⁹ Там же.

¹⁰ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Катакомбная культурно-историческая общность // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 403—420; Смирнов А. М. Катакомбные культуры в бассейне Северского Донца // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1987.— 25 с.; Братченко С. Н. Катакомбные культуры Северского Донца и Северо-Восточного Приазовья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 27—29; Кияшко А. В. Ранний этап катакомбной культуры на Нижнем Дону // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— Л., 1990.— 20 с.; Пустовалов С. Ж. Этническая структура катакомбного населения Северного Причерноморья.— К., 1992.— С. 83—94.

¹¹ Пустовалов С. Ж. К методике периодизации катакомбной культуры по данным погребального обряда // Новые методы археологических исследований.— К., 1982.— С. 87—108.

¹² Братченко С. Н. Катакомбные культуры...— С. 28; Кияшко А. В. Указ. соч.; Трифонов В. А. Степное Прикубанье в эпоху неолита-средней бронзы (периодизация) // Древнейшие культуры Прикубанья.— Л., 1991.— С. 153.

¹³ Братченко С. Н. Катакомбные культуры...— С. 28.

¹⁴ Николова А. В. К вопросу о эволюции погребального обряда ямной культуры Евразийских степей // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья V тыс. до н. э.— V в. н. э.: Тез. докл. конф.— Тирасполь, 1994.— С. 91—94.

¹⁵ Кияшко А. В. Указ. соч.— С. 5, 7, 8.

¹⁶ Санжаров С. Н. Катакомбная культура на территории Северо-Восточного Приазовья // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1991.— С. 15; Рассмакин Ю. Я. О погребениях предкатакомбного времени в Северо-Западном Приазовье // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 53, 54.

¹⁷ Круц С. И. Антропологические исследования степного Приднепровья.— К., 1984.— С. 90, 91; Шепель Е. А. Население раннего периода бассейна Северского Донца и Приазовья по антропологическим данным // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 107.

¹⁸ Трифонов В. А. Указ. соч.— С. 153; Кияшко А. В. Указ. соч.— С. 21.

¹⁹ Ковалева Л. Г. Некоторые аспекты изучения молоточковидных булавок // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1989.— С. 87.

²⁰ Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 123.

²¹ Николова А. В. Хронологическая классификация памятников ямной культуры степной зоны Украины // Автореф. дис. ... канд. ист. наук.— К., 1992.— 20 с.

²² Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 22.

²³ Довженко Н. Д., Рычков Н. А. К проблеме социальной стратификации племен ямной культурно-исторической общности // Новые памятники ямной культуры степной зоны Украины.— К., 1988.— С. 39.

- ²⁴ Пор.: Довженко Н. Д., Рычков Н. А. Указ. соч.; Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 80; Пустовалов С. Ж. До реконструкції...— С. 114; Пустовалов С. Ж. Социальная, половая...— С. 25 та ін.
- ²⁵ Братченко С. Н. Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы.— К., 1976.— 249 с.
- ²⁶ Пустовалов С. Ж. До реконструкції...— С. 110; Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 6.
- ²⁷ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Указ. соч.— С. 403—405.
- ²⁸ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 80; Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 24 та інші.
- ²⁹ Чмихов М. О., Черняков І. Т. Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України.— К., 1988.— С. 90, 92.
- ³⁰ Там же.— С. 90.
- ³¹ Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 24, 25.
- ³² Фещенко Є. Л. Поховальний обряд населення катакомбної культури Північностепоного Подніпров'я та Переддніпров'я // Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— Дніпропетровськ, 1990.— С. 14.
- ³³ Пустовалов С. Ж. О возможности...— С. 25.
- ³⁴ Клочко В. І., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 131; Klochko V. I., Pustovalov S. J. The warfare of the Northern Pontic steppe-forest — steppe pastoral societies: 2750—2000 B. C. (catacomb culture) // Baltic-Pontic Studies, 1994.— Vol. 2.— P. 207.
- ³⁵ Черных Е. Н. История древнейшей металлургии Восточной Европы // МИА.— 1966.— № 132.— 142 с.; Черных Е. Н. Горное дело и металлургия Болгарии.— София, 1978.— 387 с.; Кореневский С. Н. О металлических топорах майкопской культуры // СА.— 1974.— № 3.— С. 16—22; Кореневский С. Н. О металлических топорах Северного Причерноморья, Среднего и Нижнего Поволжья эпохи средней бронзы // СА.— 1976.— № 4.— С. 16—31; Кореневский С. Н. Втульчатые топоры — оружие ближнего боя эпохи средней бронзы Северного Кавказа // Кавказ и Средняя Азия в древности и средневековье.— М., 1981.— С. 20—41.
- ³⁶ Кореневский С. Н. О металлических...; Кореневский С. Н. Втульчатые топоры...
- ³⁷ Ковалева И. Ф. Вытянутые погребения Днепровского ареала Волго-Донской исторической общности эпохи неолита // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1979; Ковалева И. Ф. Север степного Поднепровья в неолите-бронзовом веке.— Днепропетровск, 1984.— 115 с.
- ³⁸ Ковалева И. Ф. Север степного...— С. 45—50.
- ³⁹ Кореневский С. Н. О металлических...— С. 24—25; 27.
- ⁴⁰ Рудинський М. Я. Археологічні збірки Полтавського музею // Збірник присвячений 35-річчю музею.— Полтава, 1926.— С. 29—62.
- ⁴¹ Клочко В. И., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 130; Klochko V. I., Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 207.
- ⁴² Клочко В. И., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 124, 125, 130; Klochko V. I., Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 203, 206, 207.
- ⁴³ Батчаев В. М., Кореневский С. Н. Две находки эпохи раннего металла из Кабардино-Балкарии // КСИА АН СССР.— 1982.— Вып. 169.— С. 108—112.
- ⁴⁴ Пор.: Кореневский С. Н. О металлических...; Клочко В. И., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 130.
- ⁴⁵ Бочкарев В. М. Проблема Бородинского клада // Проблемы археологии.— Л., 1968.— Вып. 1.— С. 129—154.
- ⁴⁶ Шилов В. П. О древней металлургии и металлообработке в Нижнем Поволжье // МИА.— 1959.— № 60.— С. 11—38.
- ⁴⁷ Березанская С. С. Культура многоваликовой керамики // Культуры эпохи бронзы на территории Украины.— К., 1986.— С. 5—43; Савва Е. Н. Культура многоваликовой керамики Днестровско-Прутского междуречья (по материалам погребального обряда) // АН Республики Молдова.— Ин-т археологии.— Кишинев, 1992.— 226 с.
- ⁴⁸ Черных Е. Н. История древнейшей...— С. 62.
- ⁴⁹ Клочко В. И., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 131; Klochko V. I., Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 208.
- ⁵⁰ Пустовалов С. Ж. О формах политогенеза...— С. 81; Pustovalov S. J. Op. cit.— P. 133.
- ⁵¹ Смирнов А. М. Указ. соч.— С. 12 и сл.; Евдокимов Г. Л. К вопросу о роли донецкой катакомбной культуры в сложении катакомбных культур Северного Причерноморья // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: Тез. докл. конф.— Донецк, 1987.— С. 47; Братченко С. Н. Катакомбные культуры...— С. 28.
- ⁵² Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 6.

- ⁵³ Ольховский В. С. Погребальная обрядность и социологические реконструкции // РА.— 1995.— № 2.— С. 94.
- ⁵⁴ Смирнов А. М. Указ. соч...— С. 23.
- ⁵⁵ Санжаров С. Н. О некоторых вопросах культурного развития и хронологии в позднекатакомбное время // РА.— 1993.— № 1.— С. 29.
- ⁵⁶ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...
- ⁵⁷ Рычков Н. А. Оценка представительности и характера распределения признаков погребальных памятников // Методологические и методические вопросы археологии.— К., 1982.— С. 167—178; Писларий И. А., Пожидаев В. Ф. О применении метода процентных соотношений // Там же.— С. 183.
- ⁵⁸ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 1.
- ⁵⁹ Ця цифра взята з: Пустовалов С. Ж. Этническая структура...— Табл. 1.
- ⁶⁰ Евдокимов Г. Л. Указ. соч...— С. 46.
- ⁶¹ Санжаров С. Н. Указ. соч...— С. 13 и сл.
- ⁶² Рассмакин Ю. Я. О некоторых погребальных комплексах эпохи ранней и средней бронзы в Северо-Западном Приазовье // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца: Тез. докл.— Луганск, 1990.— С. 100.
- ⁶³ Феценко Є Л. Вказ. праця.— С. 14, 15.
- ⁶⁴ Пустовалов С. Ж. К вопросу о социальной стратификации у носителей катакомбной культуры Северного Причерноморья // Катакомбные культуры Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 22—41; Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 7.
- ⁶⁵ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 2.
- ⁶⁶ Там же.— С. 16.
- ⁶⁷ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Обряд моделировки лица по черепу у племен катакомбной общности // Духовная культура древних обществ на территории Украины.— К., 1991.— С. 79.
- ⁶⁸ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 96.
- ⁶⁹ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 3.
- ⁷⁰ Круц С. И. Указ. соч.— С. 44.
- ⁷¹ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— Табл. 1.
- ⁷² Там же.— Табл. 4.
- ⁷³ Ольховский В. С. Указ. соч.— С. 96.
- ⁷⁴ Там же.— С. 96—97.
- ⁷⁵ Антонова Е. В, Раевский Д. С. «Богатство» древних захоронений (к вопросу о роли идеологического фактора в формировании облика погребального комплекса) // Фридрих Энгельс и проблемы истории древних обществ.— К., 1984.— С. 166.
- ⁷⁶ Колесников А. Г. Трипольское общество Среднего Поднепровья (опыт социальных реконструкций в археологии).— К., 1993.— С. 95.
- ⁷⁷ Бондар М. М. Поховальні пам'ятки середньодніпровської культури середнього Подніпров'я // Поховальний обряд давнього населення України.— К., 1991.— С. 53; Крайнов Д. А. Памятники фатьяновской культуры: Ярославско-Калининская группа.— М., 1964.— С. 30.
- ⁷⁸ Братченко С. Н., Шапошникова О. Г. Указ. соч.— С. 413.
- ⁷⁹ Пустовалов С. Ж. Возрастная, половая...— С. 23.— Табл. 7; Пустовалов С. Ж. К вопросу о социальной...— Табл. 8.
- ⁸⁰ Федоров-Давыдов Г. А. Статистические методы в археологии.— М., 1987.— С. 17, 18.
- ⁸¹ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.— С. 80.
- ⁸² Полин С. В., Тупчиенко Н. П., Николова А. В. Курганы верховья Ингульца.— Препр.— Вып. 1—3.— Киев-Кировоград, 1992, 1993, 1994.
- ⁸³ Мамонтов В. Н. К вопросу о социальной стратификации катакомбного населения Волго-Донского междуречья // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. — V в. н. э.): Тез. докл. конф.— К., 1991.— С. 102, 103.
- ⁸⁴ Отрощенко В. В., Пустовалов С. Ж. Указ. соч.

⁸⁵ Смирнов А. Н. Указ. соч.— С. 19.

⁸⁶ Там же.— С. 20, 22.

⁸⁷ Пустовалов С. Ж. До реконструкції...— С. 114, 116.

⁸⁸ Пустовалов С. Ж. Об общественном...; Пустовалов С. Ж. Некоторые проблемы...

⁸⁹ Бочкарев В. С. Погребения литейщиков эпохи бронзы // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР.— Тез. докл. конф.— К., 1975.— С. 65—68; Березанская С. С. Первые мастера-металлурги на территории Украины // Первобытная археология — поиски и находки.— К., 1980.— С. 243—256; Санжаров С. И. О некоторых аспектах изучения катакомбных производственных наборов «стрелочников» // Древнее производство, ремесло и торговля по археологическим данным.— Тез. докл. конф.— М., 1988.— С. 25—27; Черных Л. А. Исследование социально-исторических аспектов ремесла // Проблемная ситуация в современной археологии.— К., 1988.— С. 243—256 та ін.

⁹⁰ Черных Е. И. О терминах «металлургический центр», «очаг металлургии» и других // СА.— 1967.— № 1.— С. 295—301.

А. В. Николова, Л. А. Черных

К ОДНОЙ КОНЦЕПЦИИ СОЦИАЛЬНОГО РАЗВИТИЯ НОСИТЕЛЕЙ КАТАКОМБНОЙ КУЛЬТУРЫ

Рассматриваются основания концепции С. Ж. Пустовалова о возможности реконструкции сословно-кастовой системы у носителей ингульской (азово-днепровской) культуры. Анализ археологических источников свидетельствует, что у автора данной гипотезы нет никаких оснований для синхронизации раннекатакомбной, а тем более позднеямной культур с ингульской. Соответственно рушится гипотеза о кастовом характере реконструируемого С. Ж. Пустоваловым этно-социального организма. Время существования ингульской культуры соотносится со вторым общекатакомбным периодом культурно-исторической общности, в рамках которого она сосуществует с другими катакомбными культурами. Анализ методологических и методических приемов, используемых С. Ж. Пустоваловым, не позволяет и для этого периода выявить какие-либо основания для определения социальной организации общества, стоявшего за этими памятниками, как сословно-кастовое. Не доказанными остаются и главные посыпки исследователя: отделение ремесла от сельского хозяйства в ингульском обществе, а также завоевание его носителями населения других катакомбных культур Северного Причерноморья.

A. V. Nikolova, L. A. Chernykh

CONCERNING A CONCEPTION ON SOCIAL DEVELOPMENT OF CATACOMB CULTURE CARRIERS

The grounds underlying conception advanced by S. Zh. Pustovalov concerning the possibility to reconstruct the estate-caste system in carriers of the Ingul (Azov-Dnieper) cultures are analyzed. The study of the archaeological sources demonstrates that the author of this hypothesis has no grounds to synchronize the early catacomb, the more so the late yamnaya (pit) cultures with the Ingul culture. So, the hypothesis on the caste character of the ethno-social organism reconstructed by S. Zh. Pustovalov is broken. The period of time of existence of Ingul culture correlates with the second general catacomb period in terms of which it coexists with other catacomb cultures. The analysis of methodological and methodical procedures used by S. Zh. Pustovalov does not permit detecting any grounds for this period as well to determine social organization of the society which created those relics as estate-caste system. The main premises of the researcher, namely: separation of the craft from the rural farms in the Ingul community and conquest of population of other catacomb cultures of the Northern Black Sea coast by Ingul culture carriers, also remain unproved.

Одержано 10.06.96